

εύγενοῦς καταγωγῆς σου;»¹). Οὗτοι συναισθάνονται, καθὼς ὁ Wordsworth, ὅτε ἐποίει τὴν εἰς τὸ καθήκον ᾠδὴν αὐτοῦ :

« Ἀδότηρὰ κόρη τῆς τοῦ θεοῦ φωνῆς! ὦ καθήκονι, ἐὰν ἀρέσκῃσαι εἰς τὸ ὄνομα τοῦτο σὺ, ἥτις εἶσαι φῶς ὁδηγοῦν, ἐξουσία ἐπικωλύουσα τοὺς πλανημένους καὶ ἐπιτιμῶσα· σὺ, ἥτις εἶσαι νίκη καὶ νόμος, ὅταν κενοὶ ἐπικρατῶσι φόβοι, ἥτις ἀπαλλάττεις ματαίων πειρασμῶν, ὑπογλυκαίνεις δὲ καὶ καταπραῦνεις τὸν πικρὸν καὶ ἐπίμοχθον τῆς ἀσθενοῦς ἀνθρωπότητος ἀγῶνα »

Εἶδομεν πῶς τὰ ἠθικὰ συναισθήματα, τὰ ἐπιδοκιμασιακὰ καὶ ἀποδοκιμασιακὰ καὶ τὰ τοῦ ὀφείλειν, συνείρονται ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀτόμου πρὸς τινὰς μορφὰς διαγωγῆς²). Δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ὅμοιόν τι συνέβη καὶ ἐπὶ τῆς ὅλης φυλῆς. Ὁ πρῶτόγονος ἄνθρωπος αὐτομάτως οὕτως εἶπεν ἐξεδικεῖτο τὰς εἰς ἑαυτὸν καὶ τοὺς πλησίον αὐτοῦ γενομένας ἐπιβουλάς καὶ ἐφοβεῖτο τὰ ἀλγεινὰ ἐπακολουθήματα, ἅτινα ἢ εἰς ἄλλους προσγε-

1) Kritik d prakt. Vernunft, μερ. I, κεφ. III.

2) Πρὸς Ladd, Psychology, Descriptive and Explanatory, σελ 381. «Οἱ γονεῖς, ἡ τροφὸς ἢ ὁ διδάσκαλος ἐν ἐπιγνώσει ἢ καθ' ἑξῆς συνάπτουσι μετὰ τινῶν πράξεων τὴν ἐπέγερσιν τοῦ συναισθήματος τοῦ ὀφείλειν καὶ τῆς ἐπιδοκιμασίας· μετ' ἄλλων δὲ μορφῶν διαγωγῆς συνείρονται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τὰ ἐναντία εἶδη τῶν ἠθικῶν τούτων συναισθημάτων. Παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις καὶ τοῖς μὴ καλῶς ἀνατετραμμένοις τείνει τὸ κοινωνικὸν καὶ αὐτὸ τὸ φυσικὸν περιέχον νὰ παραγάγῃ ὅμοιον συνειρμόν. Ἄλλ' ὁ συνειρμὸς οὗτος ἐν αὐτῇ τῇ δυνάτῳτητι αὐτοῦ ἐγκλείει ὡς πρὸς τὸν πᾶσι τὴν ἀρχὴν ποιῶς τινος «ἠθικῆς φύσεως» καλουμένης. Πάντα τὰ ἠδέα καὶ λυπηρὰ τούτο· συναισθήματα δύνανται οὕτω νὰ ἔχωσιν πρὸς αὐτόν τινὰ οἰκείν ἠθικὴν σπουδαιότητα. Ἐπὶ ταύτης τῆς ἐμπειρίας τῶν οἰκείων συναισθηματικῶν καταστάσεων, αἰτίνας θεωροῦνται ὡς συνδεσμέναι μετ' οἰκείων βουλημάτων καὶ ἐκουσίων τρόπων διαγωγῆς, στηριζόμενος ὁ παιδικὸς νοῦς γενικεύει. Ἄλλ' ἐνταῦθα τὰ πλεῖστα τῶν συμπερασμάτων—οἷον τούτο εἶναι δίκαιον, ἐκαίνο ἄδικον—γίνονται ἀποδεκτὰ ὡς ἠδὴ διατετυπωμένα ὑπὸ τῶν πρεσβυτέρων αὐτοῦ. Ἡ δὲ τῆς παραστάσεως τοῦ δικαίου «ἀπαλλαγὴ» ἀπὸ τοῦ συγκεκριμένου καὶ αἰσθητοῦ οὕτως εἶπεν περιδλήματος προκύπτει κατὰ τὴν μόρφωσιν αἰ μᾶλλον ἀφηρημένου συστήματος ἠθικῶν ἀρχῶν, οἷαι εἶναι αἱ ἐξῆς : «τὸ λέγειν τἀληθῆ εἶναι δίκαιον, τὸ ψεύδεσθαι ἄδικον· ἡ χρηστότης εἶναι δίκαιον, ἡ κλοπὴ ἄδικον· ἡ φιλανθρωπία εἶναι δίκαιον, ἡ σκληρότης ἄδικον» κτλ.

μένη βλάβη ἔμελλε νὰ ἐπενέγκῃ αὐτῷ καὶ τοῖς οἰκείοις. Σὺν χρόνῳ δὲ ἀναπτυσσομένης τῆς κοινωνίας ὁ φόβος τῆς προσωπικῆς ἐκδικήσεως ὑπεχώρει εἰς τὸν φόβον τοῦ ἄρχοντος καὶ τοῦ κράτους, εἰς τὸν φόβον τῆς ὀργῆς ἀοράτων δυνάμεων, εἰς τὸν φόβον τῆς ἀπωλείας τῆς κοινωνικῆς ὑπολήψεως, εἰς τὸν φόβον τοῦ ἐπιβουλεύειν τοῖς ἄλλοις. Τότε ἴσως τὸ συμπαθητικὸν συναίσθημα, εἰς ὀλίγους κατ' ἀρχὰς περιορισμένον, ἐπέδωκεν ἑνὸς καὶ ἐπέκταθὲν ἐπὶ πλείονας ἀπέβη ἐλατήριον. Τέλος ἐπαρήχθησαν, ὅπως ἐν τῷ ἀτόμῳ, συναισθήματα σεβασμοῦ καὶ ὁλαθείας τοῦ νόμου ὡς νόμου, τὸ συναίσθημα τῆς ὑποχρεώσεως. Ἐὰν δ' εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἀτόμου, ἡ ὀντογενεσία, εἶναι ἐπανάληψις τῆς τοῦ γένους ἀναπτύξεως, τῆς φυλογενεσίας, οὐκ ἔστιν ἀδύνατον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὸ συναίσθημα τοῦτο τοῦ καθήκοντος εἶναι ἐπιγέννημα τῆς τοῦ γένους συνειδήσεως; οὐχὶ ἀρχήθεν κτῆμα, οὐχὶ δῆλον ὅτι ἐνυπάρχον ἤδη ἐν τῇ πρωτογένῳ φύσει.

9. Πῶς νοητέα ἡ ἔμφυτος συνείδησις.—Τὸ ἄτομον λοιπὸν οὔτε γινώσκει οὔτε συναισθάνεται ἐκ γενετῆς τί εἶναι ἄδικον καὶ τί δίκαιον, οὐδὲ παραγίνεται ἀμέσως ἐν αὐτῷ τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος. Ἀλλὰ κέκτηται πολλὰ ὀρμέμφυτα, ἐξ ὧν δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ἀνελλίσσονται τὰ ἠθικὰ συναισθήματα. Ἐκ τῶν ὀρμῶν τούτων, αἵτινες ὀφείλουσι νὰ θεωρῶνται ὡς ἔμφυτοι, δυνατόν νὰ μνημονευθῶσι: τὸ συναίσθημα τῆς ἐκδικήσεως, ὁ φόβος τῆς παρὰ τῶν ἄλλων ἐκδικήσεως, ἡ εὐλάβεια τῶν γνώμων τῶν ἄλλων, ἡ μιμητικὴ ὀρμή, ἡ συμπάθεια πρὸς τὴν τῶν ἄλλων εὐτημερίαν, ἡ τάσις τοῦ ὑπεῖκειν εἰς ὀπερτέρας δυνάμεις ἢ τοῦ ὑπακούειν εἰς διαταγὰς. Οἱ ὀρμέμφυτοι οὗτοι παράγοντες τῆς συνειδήσεως ἀποτελοῦσι τὴν ρίζαν τῶν ὑψηλοτέρων ἠθικῶν συναισθημάτων, ἅτινα ἐπὶ καταλλήλοις ὄροις θανάφωσιν ἐξ ἐκείνων. Ἐάν, λέγοντες ὅτι τὰ ὑψηλότερα ἠθικὰ συναισθήματα εἶναι ἔμφυτα, ἐννοῶμεν ὅτι πρέπει ἐπὶ τισιν ἐπιτηδεύσεισιν ὄροις νὰ ἀναπτυχθῶσιν ἐν τῇ συνειδήσει, ὀφείλομεν νὰ ἐγκρίνωμεν τῶν ἐνορατικῶν τὰς διδασκαλίας. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐννοίαν ταύτην πάντα ἡμῶν τὰ συναισθήματα, ἐλπίς, φόβος, ὀργὴ κτλ., μᾶλλον δὲ πᾶν τὸ ἐν τῇ συνειδήσει, ἢ δεξιότης ἡμῶν ἢ γλωσσικὴ, ἢ ἀκουστικὴ, ἢ ὀπτι-

κή, ὑπάρχουσιν ἀρχῆθεν καὶ εἶναι ἔμφυτα. Ἄλλὰ δὲν ἀρκοῦσιν ταῦτα, ὅπως ἀποδείξωμεν ὅτι τὰ ἠθικὰ συναισθήματα εἶναι ἀρχῆθεν συνδεδεμένα πρὸς τὰς παραστάσεις τινῶν τοῦ πράττειν. Τὸ πολὺ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τοιαῦτα συναισθήματα δυνατόν νὰ ἐπεγείρωνται ἐν τῇ συνειδήσει καὶ νὰ συνάπτωνται πρὸς τὰς παραστάσεις τινῶν πράξεων.

Πρὸς δὲ ταῦτοις ἐὰν ἡ ἀνελικτικὴ θεωρία διδάσκει τὰ ὀρθὰ περὶ κληρονομικότητος, ὀφείλομεν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ δεξιότης τοῦ συναισθάνεσθαι ἐπιδοκιμασίαν καὶ ὑποχρέωσιν κληροδοτεῖται ὑπὸ τῶν κεκτημένων αὐτῇ πρὸς τοὺς ἀπογόνους. Ἀνθρώποι τινες φαίνονται ὅτι εἶναι φύσει αἰσχυνηλότεροι ἢ δειλότεροι, σκληρότεροι ἢ συμπαθητικώτεροι ἄλλων, ὅπερ σημαίνει ὅτι αἱ ἔρμυα αὐταὶ βλαστάνουσιν εὐχερέστερον παρὰ τοῦτοις ἢ παρ' ἄλλοις. Τὸ νὰ λέγωμεν λοιπὸν ὅτι ἐκκληρονόμησέ τις μεγάλην εὐλάβειαν ἢ σεβασμὸν πρὸς τὸν νόμον, σημαίνει ὅτι προσφυῶς παιδευθεὶς ἀνέπτυξε τὰ συναισθήματα ταῦτα. Κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην δυνάμεθα τὴν συνείδησιν νὰ λέγωμεν ὀρμέμφυτον, ὅπως συγγραφεῖς τινες ποιοῦσι τοῦτο. Προσέτι δ' ἐὰν εἶναι εἰς ἡμᾶς δυνατόν νὰ κληρονομῶμεν τάσιν τινὰ τοῦ καθ' ὄρισμένον τρόπον συναισθάνεσθαι, νοεῖν καὶ πράττειν, διατί δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἔχωμεν τὸ συναισθημα τῆς ὑποχρέωσεως καὶ ἐπιδοκιμασίας ἐν συνδέσει μεθ' ὀρισμένων παραστάσεων; Κληρονομοῦμεν οὐχὶ μόνον τὸν φόβον καθ' ὅλου ἢ τὴν τάσιν τοῦ φοβεῖσθαι, ἀλλὰ τὸν φόβον ὀρισμένων πραγμάτων, οἷον σκοτεινῶν τόπων, φθοροποιῶν ζωῶν, κνωδάλων κτλ.¹⁾ Ἐὰν σταθεραὶ τινες πρὸς ἀλλήλας νευρικαὶ συνδέσεις τῶν ἐγκεφαλικῶν λειτουργιῶν τῶν ἀντιστοιχοῦσων πρὸς ὀρισμένας ἀντιλήψεις καὶ τῶν ἀντιστοιχοῦσων πρὸς ὀρισμένα συναισθήματα (φόβου κτλ.) μορφοῦνται καὶ κληροδοτοῦνται ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, δὲν βλέπομεν διὰ τί τοιαῦτα προσάλληλοι συνδέσεις τῶν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ὁδῶν τῶν ὀρι-

1) Πρὸς βλ. *James, Psychology*, τὸ περὶ «ἐρμεμφύτων» κεφάλαιον, *Sully The Human Mind*, τομ. σελ. 71. *Ziehen, Einführung in die physiol. Psychol.* σελ. 244 κέ. *Schneider, Der menschl. Wille* σελ. 224.

μένους πράξεις, οἷον φόνον, ἀντιπροσωπευσαῶν καὶ τῶν ἐγκεφαλικῶν ὁδῶν, οἵαιδήποτε καὶ ἂν εἶναι, τῶν πρὸς τὰ συναισθηματικά τοῦ καθήκοντος ἀντιστοιχοῦσῶν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραχθῶσι καὶ εἰς τοὺς ἐπιγιγομένους νὰ κληροδοτηθῶσιν. Τοῦτο δὲ δὲν θὰ ἐσήμαινε, ὅτι ὁ παῖς γεννᾶται ἔχων τὰς δύο ταύτας ψυχικάς καταστάσεις, ἀλλ' ὅτι ἐπὶ ὄροις ἐπιτηδείοις καὶ ἐν καιρῷ εὐθέτω εὐχερέστερον θὰ ἐμορφουῖτο ἢ σύνδεσις αὕτη ἢ ἐὰν μὴ προὔπηρχεν ἤδη εἰς μακρὰν σειρὰν προγόνων¹). Οὐδὲ θὰ ἐστή-

1) Πρὸς Δαρβίνον, *Descent of Man*, σελ. 123 κέ. Μετὰ τὴν παράθεσιν τῆς περικοπῆς τῆς πρὸς τὸν Mill ἐπιστολῆς τοῦ Σπενσέρου, ἐν ᾗ οὗτος ἐκφράζει τὴν πίστιν αὐτοῦ εἰς τὴν κληρονομικὴν μεταβίβασιν τῶν ἠθικῶν παραστάσεων, ὁ Δαρβίνος λέγει «Οὐδ' ἡ ἐλάχιστη κατ' ἐμὴν γνώμην ὑπάρχει ἀπιθανότης περὶ ἠθικῶν τάσεων μᾶλλον ἢ ἤτοιο σταθερῶς κληρονομούμενων· διότι, μηδαμῶς σκοπούμενων τῶν ποικίλων διαθέσεων καὶ ἴξεων, ὡς πολλὰ τῶν ἡμετέρων κατὰ κληρονομικῶν ζῴων εἰς τὰ ἔκγονα αὐτῶν μεταβιβάζουσι, γινώσκω ἐξ ἀκοῆς ἀξιοπίστους περιπτώσεις, καθ' ὧς ἐπιθυμία τοῦ κλέπτειν καὶ τάσις πρὸς τὸ ψεύδεσθαι ἐφάνη διήκουσα δι' οἰκογενειῶν τῶν ἀνωτέρων τάξεων· καὶ ἐπειδὴ τὸ κλέπτειν ἐν ταῖς εὐπορούσαις τάξεσι εἶναι σπάνιον τι, οὐχὶ ὡς τυχαία σύμπτωσις δύναται νὰ θεωρηθῆται ἢ εἰς δύο ἢ τρία μέλη τῆς αὐτῆς οἰκογενείας ἀπαντῶσα τάσις. Ἐὰν δὲ κακαὶ κρίσις κληροδοτοῦνται, εἶναι πιθανόν, ὅτι καὶ ἀγαθὴ ὁμοίως μεταβιβάζεται. Ὅτι αἱ τοῦ σώματος καταστάσεις δι' ἐξεγέρσεως τοῦ ἐγκεφάλου ἐκφοῦσι μεγάλην ροπὴν ἐπὶ τῶν ἠθικῶν τάσεων, εἶναι γνωστὸν εἰς πλείους τῶν παρόντων χρόνους διαταραχὰς πεπτικὰς ἢ τοῦ ἥπατος. Τὸ αὐτὸ γεγονός ὁμοίως ἐμφανίζεται διὰ τῆς «δικαστροφῆς ἢ καταστροφῆς τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ἧτις εἶναι πολλάκις ἐν τῶν πρωτίτων συμπτωμάτων τῆς φρενοβλαστίας» (*Maudsley, Body and Mind, 1870, σελ. 60*), καὶ ἡ μάκα, ὡς γνωστὸν, πολλάκις κληρονομεῖται. Χωρὶς τῆς ἀρχῆς τῆς κληρονομικῆς μεταβιβάσεως τῶν ἠθικῶν τάσεων δὲν δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν τὰς πρὸς ταῖς παντοίας φυλάξαι τῶν ἀνθρώπων ὑπαρχούσας ἐν τούτῳ διαφορὰς. Καὶ ἡ μερικὴ κληρονομία ἠθικῶν τάσεων θὰ ἦτο μέγιστη ὑποστήριξις τῆς πρωτογόνου ὁρμῆς τῆς ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐκ τῶν κοινωνικῶν ὁρμηφύτων ἀναπτυχθείσης. Ἐὰν πρὸς στιγμὴν παραδεχθῶμεν, ὅτι αἱ ἠθικαὶ τάσεις κληρονομοῦνται, εἶναι πιθανόν, τοῦλάχιστον ἐπὶ τινῶν περιπτώσεων, οἷον ἀγνώτητος, ἐγκρατείας, ἀγάπης πρὸς τὰ ζῷα κτλ., ὅτι αὗται κατ' ἀρχὰς διὰ τῆς ἕξεως, τῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦ παραδείγματος συνεχίζονται ἐπὶ πολλὰς γενεὰς τῆς αὐτῆς οἰκογενείας ἐνεφύησαν ἐν τῷ πνευματικῷ ὀργανισμῷ, ὀλίγον δὲ ἢ οὐδὲν ὑπὸ τῶν ἀτόμων τῶν τοιαύτης ἐν τῷ περὶ ἀπάξεως ἀγῶνι λυσιτελεστέτατος γενομένου ἀρετὰς κεκτημένων». Πρὸς Δαρβίνον καὶ Σπενσέρου ἐν τοῖς ἐν κερ. II § 7 (2)(1) παρατεθημένοις

μαινε τούτο, ὅτι ἡ συνδεδεσὶς αὕτη ὑπερῆε διαρκῆς καὶ θὰ διατελεῖ ὑπάρχουσα καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, ὅτι εἶναι ἀχώριστος καὶ ἀλυσία, ἢ ὅτι οἱ αὐτοὶ συνδυασμοὶ ὑπάρχουσι παρὰ πάσι τοῖς ἀνθρώποις.

Ἐὰν τοιαῦταί τάσεις πρὸς τὸ μεθ' ὠρισμένων πράξεων συνδεόμενον **συναίσθημα τῆς ὑποχρεώσεως** ὄντως κληρονομοῦνται, ἀσφαλῶς νὰ εἰπώμεν δὲν δυνάμεθα, ἀλλ' ἡ γνώμη αὕτη οὐδὲν ἔχει τὸ ἀπίθανον οὐδὲ μαρτυρεῖ τι κατ' αὐτῆς τὸ ὅτι ἀπαιτοῦνται χρόνος καὶ ἀγωγή πρὸς μὲν ὡς τῶν ἠθικῶν συναισθημάτων. Ὑπάρχουσι πολλοὶ ὄρμαί ἐν τοῖς ἀνθρώποις, αἷτινες δὲν ὠριμάζουσι διὰ μιᾶς οὐδ' ἄνευ ἐπιτηδεῶν ἐρεθισμῶν, καὶ ὁμοίως δὲν ἀρνούμεθα τὸν ἔμφυτον χαρακτῆρα αὐτῶν.

Συγκεφαλαιούμενοι λέγομεν : Ἡθικὰ συναίσθηματα, ὡς νῦν ἐμφανίζονται, εἶναι σχετικῶς ἡστερογενῆ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ γένους. Δὲν εἶναι οἱ ἀρχεθὲν καὶ ἀχώριστοι συνοδοὶ ἰδίων τῶν πράξεων, ἀλλὰ δύνανται ἐπὶ καταλλήλοις ὄροις νὰ συζευχθῶσι πρὸς πάσας τὰς μορφὰς τοῦ πράττειν. Οὐδὲν δὲ κωλύει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ τάσις τοῦ νὰ συναισθανώμεθα αὐτὰ ἐν συνδέσει μεθ' ὠρισμένων πράξεων κατέστη ἠθιστῆ, ἐπαγιώθη καὶ ἐκληρονομήθη.

Ἀλλὰ πῶς, ἴσως τις ἐρωτήσει, ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ὁ λαβὼν ποτε τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος κτλ. ἤλθεν εἰς τὴν ὠριμότητα ταύτην τοῦ συναισθάνεσθαι; Τίς ἢ πρώτη ἢ ἀρχὴ τοῦ συναισθηματος; Καὶ ἐὰν δ' ἐλέγομεν ὅτι εἶναι μορφὴ τις ἀορίστου φόβου, πάλιν ἔπρεπε νὰ ἐρωτήσωμεν, πόθεν ὁ φόβος οὗτος πηγάζει; Τοῦ προβλήματος τούτου ἡ λύσις εἶναι τόσον δυσχερῆς, ὅσον καὶ ἡ τοῦ προβλήματος τῆς γενέσεως καθ' ὅλου. Πῶς πρῶτον ἐγεννήθη συναίσθημά τι ἢ ἐν γένει πᾶν οἷονδῆποτε πράγμα; Ἀγνοοῦμεν Ἀγνοοῦμεν πῶς ἡ συνείδησις ἐγεννήθη ἢ τῷ ὄντι πῶς καθ' ἑκάστην ἡμέραν γεννᾶται ἐν πάσῃ νέᾳ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ, ἢ κα πῶς παράστασις τις γεννᾶται ἐξ ἑτέρας. Νοοῦμεν καὶ συναισθα-

χωρῆσι. Carneri, Grundzüge der Ethik, σελ. 348 κ.ε. Entwicklung und Darwinismus, σελ. 212. Williams, Ethics, σελ. 402 κ.ε. 435 κ.ε., 449 κ.ε. Sutherland, Moral Instinct, τομ. II. σελ. 60 κ.ε.

νόμῃα καὶ βουλόμῃα, νοοῦμεν δὲ καὶ συναισθανόμεθα καὶ βουλόμῃα περὶ τοῦ ἰδίου ἡμῶν νοεῖν, συναισθάνεσθαι καὶ βούλεσθαι· ἀλλὰ πῶς πάντα ταῦτα εἶναι δυνατὰ, ἀδυνατοῦμεν παντάπασιν νὰ κατορθώσωμεν. Δύναμαι νὰ ἐρμηνεύσω τὰ προηγούμενα καὶ τὰ συνακολουθοῦντα γεγονότα, φυσικά τε καὶ ψυχικά, ἅτινα ἀνήκουσιν εἰς τινὰς παραστάσεις, συναισθήματα καὶ βουλήματα, ἀλλ' ἐρωτώμενος, πῶς κατάστασις, οἷα ἢ τῆς συνειδήσεως, εἶναι δυνατὴ, ὀφείλω νὰ σιγήσω. Γνωρίζω ὅτι ὑπάρχει συνείδησις, ἀλλὰ τί εἶναι αὕτη ἐν τοῖς ἐσχάτοις αὐτῆς στοιχείοις καὶ πόθεν ἐγεννήθη, δὲν δύναμαι νὰ εἶπω. Ἐνταῦθα ἐξικνούμεθα ἐπὶ τὰ ὄρια τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης, ὃ δὲ ἠθικὸς ὀφείλει ἀποχαιρετίζων ἡμᾶς νὰ παραπέμψῃ εἰς τοῦ θεολόγου ἢ τοῦ μεταφυσικοῦ τὰ ὑπερνέφελα διδάγματα καὶ τοὺς εὐστόργους οἰκτιρμούς. Ὁ θεὸς ἐδημιούργησε τὸ συναίσθημα τῆς ὑποχρεώσεως; Καλῶς!, ἀλλ' ἐὰν ἔπλασεν ἡμᾶς, ἔπλασε καὶ πάντα τὰ ἐν ἡμῖν καὶ οὐδεμίαν χρεῖαν νὰ διακρίνωμεν καὶ ἐξαίρωμεν ἴδιόν τι συναίσθημα. Εἶναι τὸ συναίσθημα τῆς ὑποχρεώσεως ὁ αἴκοθεν ἐπιτεθγμένος νόμος τῆς ἰδίας ἡμῶν προσωπικότητος; Ναι!, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἐννοίας. καθ' ἣν ἡμεῖς αὐτοὶ εἴμεθα τὸ ἡμέτερον συναίσθημα τῆς ὑποχρεώσεως καὶ καθ' ἣν τὸ συναίσθημα δὲν ὑπάρχει ἐκτὸς ἡμῶν, δὲν εἶναι τι ἰστάμενον ὑπὲρ ἡμᾶς καὶ καθ' ἡμῶν, ἀλλ' ἐν ἡμῖν καὶ ἴδιον ἡμῶν.

10. **Ἡ ἀναμαρτησία καὶ ἀμεσότης τῆς συνειδήσεως.** — Μετὰ τὰ εἰρημένα δὲν θὰ εἶναι δύσκολον νὰ κατίδῃ τις τὴν περὶ τῶν παντοίων περὶ συνειδήσεως πολλάκις προβαλλομένων ἐρωτημάτων ἡμετέραν γνώμην. Εἶναι ἀναμάρτητος καὶ ἀπλανῆς ἢ συνείδησις; Ὁ Κάντιος συνείδησιν πλανωμένην καλεῖ «χίμαιραν». Πρὶν ἀπαντήσωμεν πρὸς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, ὀφείλομεν νὰ καταλάβωμεν τὴν σημασίαν αὐτοῦ. Ἐὰν δίκαιαι εἶναι πᾶσαι αἱ πράξεις, ὧν προηγεῖται τὸ συναίσθημα τῆς ὑποχρεώσεως, τ. ἔ. ἐὰν κριτήριον τῆς ἀρετῆς αὐτῶν εἶναι τὸ ὅτι ὑπαγορεύονται ὑπὸ τῆς συνειδήσεως, βεβαίως ὅ,τι δήποτε μοὶ λέγει ἢ συνείδησις ὅτι εἶναι δίκαιον, εἶναι δίκαιον, καὶ τὸ λέγειν ὅτι ἢ συνείδησις ἀμαρτάνει, εἶναι ἀντίφασις. «Συνείδησις ἀμαρτάνει»

νουςα», εἶναι οὕτως «χίμαιρα», ἐὰν ἡ συνείδησις εἶναι τὸ μόνον κριτήριον τῆς ἀρετῆς καὶ κακίας τῶν πράξεων.

Ἄλλὰ παρατηροῦμεν ὅτι ἡ κοινωνικὴ συνείδησις πολλάκις κατακρίνει πράξεις ἐπαινουμένας ὑπὸ τινος ἀτομικῆς συνειδήσεως, ἡ δὲ ἱστορία συχνάκις ἀνατρέπει τὴν κρίσιν ἐκείνης. Ἐκ τούτου θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ φανερόν, ὅτι διεπράχθη πού σφάλμα καὶ ὅτι ὑπάρχει ἴσως ἀρχή τις, δι' ἧς κρίνομεν καὶ τὰς ὑπαγορεύσεις ἀτομικῆς τινος συνειδήσεως. Ἐὰν δ' εἶναι ἀληθές, ὡς τινες νομίζουσιν, ὅτι ἡ ἀρετὴ τῶν πράξεων ἔχει τὴν ἐσχάτην αὐτῆς ἐξάρτησιν ἐν τοῖς ἀποτελέσμασιν, ἅτινα τείνουσιν αὐταὶ νὰ παράγῳσιν, καὶ ἐὰν εἶναι ἀληθές ὅτι τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος δύναται νὰ συνδεθῇ πρὸς παραστάσεις πράξεων μὴ παραγούσων τοιαῦτα ἀποτελέσματα, πλανωμένη συνείδησις δὲν εἶναι χίμαιρα. Ἄγνοια, ἀπειρία καὶ δεισιδαιμονία ἐνδέχεται εἰς πράξεις τινὰς νὰ περιάπτωσι τὸ κῦρος τοῦ νόμου, εἰς ἃς αἱ ἐπερχόμεναι γενεαὶ δυνατόν νὰ ἐντυπώσωσι τὴν σφραγίδα τῆς ἑαυτῶν ἀποδοκιμασίας. Τότε δυνατόν πάλιν οἱ ὅροι νὰ μεταβληθῶσι καὶ νὰ καταστήσωσιν ἀναγκαίως νέας ἐκτιμήσεις. Ἡ συνείδησις τοῦ γένους ἐκπροσωπεῖ τὴν ἐμπειρίαν τοῦ γένους καὶ συναυξάνεται μετ' αὐτῆς. Ἄλλ' ἡ γενικὴ συνείδησις ἀναπτύσσεται βραδέως καὶ δυνατόν νὰ παρευδοκιμηθῇ καὶ νὰ ὑπερβληθῇ ὑπὸ τῆς ἀτομικῆς. Ἀτόμου τινὸς ἡ συνείδησις δύναται νὰ προτρέχῃ τῶν ἑαυτοῦ χρόνων· ἐνδέχεται ἄτομόν τι νὰ συναισθάνηται ἑαυτὸ καταναγκαζόμενον εἰς ἐπιτέλειαν πράξεων, ἃς τὸ μέλλον θὰ νίσηται. Πᾶς δὲ μέγας ἠθικὸς ἀναρμορφωτής, ὅστις κατεδιώχθη διὰ τὴν ἑαυτοῦ συνείδησιν, προέδραμε τῶν ἑαυτοῦ χρόνων¹⁾.

Εἶναι ἐπιδεκτικὴ ἀγωγῆς ἡ συνείδησις; Εἶναι, ἐὰν ἡ ἡμετέρα ἐκδοχὴ ἔχει ὀρθῶς. Τῷ ὄντι ἀνθρώπου τινὸς ἡ συνείδησις εἶναι κατὰ μέγιστον μέρος, ὡς προερρήθη, ἀπότοκος ἀγωγῆς. Οἱ διδάσκαλοι ἡμῶν, οἱ πάλαι καὶ νῦν, περιάπτουσιν εἰς τὰς παραστάσεις πράξεων τινῶν ἠθικὰ συναισθήματα καὶ οὕτω παιδαγωγοῦσιν ἡμᾶς εἰς ἀρετὴν. Καὶ ἂν τὴν συνείδησιν θεωρήσωμεν

1) Πρὸς Paulsen, Ethik, I, 367 κέ.

ἡμετέραν τῆς ὑποχρεώσεως ἀρχέτως πρὸς τὸ περιεχόμενον, ὀφείλομεν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ὑπαρξίς αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἀγωγῆς. Ἐὰν τοῦ καθήκοντος συναίσθημα δὲν ἐμφανίζεται, πρὶν ἢ συνειδήσει ἀναπτυχθῆ ὡς ὅλον.

Λέγει ἀμέσως πρὸς ἡμᾶς ἡ συνείδησις, τί εἶναι δίκαιον καὶ ἄδικον; Οὐχὶ πάντοτε. Ἄνθρωπος, ὅστις εἶναι τέκνον τοῦ καθ' ἡμᾶς πολιτισμοῦ, πράξεις τινάς, ὧν ἡ κακία ἐντυπώθη αὐτῷ ἐκ παιδικῆς ἡλικίας, δὲν δύναται νὰ μὴ ἀποδοκιμάσῃ ἀμέσως. Ἄλλ' ὑπάρχουσιν οὐκ ὀλίγοι τρόποι τοῦ πράττειν, οἵτινες πολλὰς συνειδήσεις καθιστῶσιν εἰς ταραχήν. Ἐνίοτε διατελοῦμεν ἐν ἀμφιβολίᾳ, τίς εἶναι ἡ πορευτέα ὁδὸς ἐν τινὶ πράξει, ἄχρις οὗ κατορθώσωμεν νὰ ὑπαγάγωμεν τὴν περίπτωσιν εἰς γενικὸν τινὰ τύπον. Ἡ ἐπιτυχία, μεθ' ἧς κρίνει τις τὴν ἠθικὴν ἀξίαν πράξεώς τινος, ἐξαρτᾶται συχνὰ ἐκ τῆς ἰκανότητος τοῦ ἀνάγειν αὐτὴν εἰς κατηγορίαν, περὶ ἧς οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία.

11. **Συνειδήσις καὶ κλίσις.**—Καὶ ἄλλο τι εἶναι ἄξιον ἐρεῦνης καὶ ἐπισκέψεως. Ὁ Κάντιος διδάσκει ὅτι ἐκεῖναι αἱ πράξεις εἶναι ἠθικαί, αἵτινες ἐπιτελοῦνται ἐκ συναισθήματος τοῦ καθήκοντος, ἐκ σεβασμοῦ τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Πλὴν δὲ τὸ ἕνεκα κλίσεως πραττόμενον οὐδεμίαν ἔχει ἠθικὴν ἀξίαν. Ἐὰν τις πράττῃ τὸ ἀγαθὸν ἐξ ἀγάπης πρὸς αὐτό, ἢ πράξῃ αὐτὴ οὐδενὸς λόγου ἀξία εἶναι. Ἐὰν χαίρωμεν γινόμενοι ἀγαθοὶ πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ βοηθῶμεν καθὼ ἀγαπῶντες αὐτούς, δὲν εἴμεθα ἠθικοί. Ἄλλ' ἐὰν μὴ ἔχωμεν τοιαύτην κλίσιν ἢ καὶ συναισθανώμεθα πρὸς τοῦτο ἀντιπάθειαν, καὶ ὁμοίως βοηθῶμεν τοὺς ἄλλους ἐκ συναισθήματος τοῦ καθήκοντος, τότε εἴμεθα ἠθικοί¹⁾.

Ἐν τοιοῦτοις πράγμασι τὸ πᾶν ἤρτηται ὡς εἰκὸς ἐκ τῆς ἐκδοχῆς, ἀφ' ἧς ὁρμᾶται τις. Ἐὰν τῆς ἠθικότητος κριτήριον εἶναι ἡ τοῦ καθήκοντος συνείδησις, οὐδεμία βεβχίως πράξις μὴ γινόμενῃ ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὸν νόμον δύναται νὰ εἶναι ἠθικὴ. Ἀλλὰ τὸ ἐπιμένειν εἰς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην εἶναι *αἰτεῖσθαι τὸ ἐν ἀρχῇ* (*petitio principii*). Ὀνομάζομεν ὄντως μόνον τοιαύτας

1) Ἠρδλ. Κάντιον, *Metaphys. der Sitten*.

πράξεις ἠθικάς, οἷας ὁ Κάντιος νομίζει ἠθικάς; Ἐάν ἐναρμάζωμεν, τὸν φονέα τὸν ἐκ συναίσθηματος τοῦ καθήκοντος ἀποκτείνοντά ὑφείλομεν νὰ θεωρῶμεν ἠθικόν. Οὐχί!, ἐνίσταται ὁ Κάντιος, δὲν δύναται τις τὸν φονέα νὰ νομίζη ἠθικόν οὐδ' αὐτὸς δύναται νὰ ὀνομάσῃ ἑαυτὸν ἠθικόν, διότι δὲν δύναται νὰ θέλῃ οὗτος ἡ διαγωγή αὐτοῦ νὰ καταστῇ νόμος καθολικός. Ἄλλ' ἐρωτῶμεν, διατί οὐχί; Διὰ τί δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θέλῃ οὗτος νὰ γίνῃ ἡ τυραννοκτονία καθολική, ἐφ' ὅσον αὕτη προέρχεται ἐκ τοῦ συναίσθηματος τοῦ καθήκοντος; Πλὴν δὲ τοῦτου παρσισάγει ὁ Κάντιος ἐνταῦθα νέαν ἀρχὴν ἢ κριτήριον, τὴν τῆς πράξεως καταλληλότητα τοῦ νὰ καταστῇ καθολικὸν ἀξίωμα. Πρῶτον μὲν λέγει ὅτι πράξις τις εἶναι ἠθική, ἐάν αἰτίαν ἔχῃ τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος, εἶτα δὲ λέγει πρὸς ἡμᾶς «νὰ πράττωμεν μόνον κατ' ἐκείνο τὸ ἀξίωμα, καθ' ὃ δυνάμεθα ἅμα νὰ θέλωμεν νὰ καταστῇ ἡ πράξις καθολικός νόμος». Ἄλλ' ἐάν μὲν ἐμμένῃ εἰς τὴν πρῶτην πρότασιν, ὁ φονεὺς εἶναι ἠθικός, ἐάν δ' εἰς τὴν δευτέραν, τὸ τοῦ καθήκοντος συναίσθημα δὲν εἶναι τὸ κριτήριον, ἐάν δ' εἰς ἀμφοτέρας, ἔχομεν ἢ ἀντίφασιν ἢ δύο κριτήρια, ἅτινα πρέπει κατὰ τινα τρόπον νὰ συναρμοσθῶσι καὶ συμβιβασθῶσι πρὸς ἄλληλα¹).

Τὸ κυριώτατον, νομίζω, εἶναι ὅτι ποιεῖ τις τὰ δίκαια. Ἐάν δὲ ποιῇ ταῦτα ἕνεκα κλίσεως, διότι ἀρέσκει αὐτῷ οὕτω νὰ πράττῃ, διὰ τί δὲν πρέπει νὰ κρίνηται ὡς ἠθικός; Ὁ Σπένσερος νομίζει, ὅτι θὰ ἔλθῃ χρόνος, ὅτε τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος ἢ τῆς ἠθικῆς ὑποχρεώσεως δὲν θὰ ὑπάρχῃ πλέον. «Οὐχί σπανίως, λέγει, παρατηροῦμεν, ὅτι ἐπιμονή, εἰς τὴν ἐπιτέλεισιν τοῦ καθήκοντος καθιστᾷ ἐπὶ τέλους ταύτην εὐάρεστον· τοῦτο δὲ προβαίνει ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε, ἐν ᾧ κατ' ἀρχὰς τὸ ἐλατήριον περιέχει στοιχείον τι καταναγκασμοῦ, ἐπὶ τέλους ἀποπίπτει τὸ στοιχείον τοῦτο καὶ ἡ πράξις ἐπιτελεῖται δίχα τῆς ἐλαχίστης συνειδήσεως

1) Πρὸς κριτικὴν τῆς τοῦ Καντίου διδασκαλίας παρὰ Paulsen, Ethik I, κεφ. σελ. 196 κέ. 353 κέ. Janet, La morale III κεφ. V. Machenzie, Manual of Ethics, κεφ. IV. Muirhead, Elements of Ethics. Bradley, Ethical Studies, IV.

ἥς ὑποχρεώσεως»¹. Εἶναι λοιπὸν συμφανὲς «ὅτι τὸ στοιχεῖον ἥς ἠθικῆς συνειδήσεως, ὅπερ καλοῦμεν καθήκον, θὰ ἐξαφαισθῆ». Ὅπως ποτ' ἂν ᾗ, δὲν βλέπω διὰ τί τις, ἐπειδὴ χαίρει ἠκαιοπραγῶν, πρέπει νὰ λέγηται οὐχὶ ἠθικός.

Τὸ συναίσθημα τῆς ὑποχρεώσεως, τὸ συναίσθημα, ὅτι ὀφείλει πράξις τις νὰ γίνῃ, εἶναι βεβαίως ὁξὺ κέντρον πρὸς ἐπιτέλεσιν αὐτῆς καὶ ἴσως εἰς τοῦτο ὀφείλει τὴν ὕπαρξιν αὐτοῦ. Ἄνθρωπος, παρ' ἣ τὸ συναίσθημα τοῦτο εἶναι λίαν ἔντονον, θὰ πράττῃ τὸ δίκαιον κατανικῶν καὶ τοὺς μεγίστους πειρασμούς, ἀρκεῖ μόνον βεβαίως τὸ συναίσθημα νὰ εἶναι συνδεδεμένον μετὰ καλῶν πράξεων. Εἶναι τῆς ἠθικότητος ἰσχυρὸς ἐπίκουρος, εἰσδύεται μετὰ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς παραβάσεως τοῦ νόμου καὶ τῆς ἐπιθυμίας τῆς εἰς αὐτὸν ὑπακοῆς καὶ συντελεῖ, ὅπως ἡ δευτέρα ἐπιθυμία νικήσῃ. Ἡ δ' ἀνθρωπότης φυτόματως ἐπιγινώσκει τὴν ἀλήθειαν ταύτην. Ἐν χρόνοις ἠθικῆς παρακμῆς οἱ ἀναμορφωταὶ ἐξαιρουσιν ἐντόνως τὸν κίνδυνον τοῦ ἐπακούειν τὴν θελκτικὴν φωνὴν τῆς κλίσεως καὶ πειρῶνται νὰ ἐπεγεύρωσι τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος. Πρὸς δ' ἔτι παρατηρητέον ὅτι ἀγαπῶμεν τὴν σύγκρουσιν καὶ θαυμάζομεν τὸν ἀγωνιζόμενον καὶ ἀθλοῦντα ἄνδρα. Οὐδὲν ἔχει τὸ δραματικὸν βίος ὀμαλός, ἡσύχιος, ἡρεμος, ἀπηλλαγμένος τῶν καταιγίδων τοῦ πάθους καὶ ἐλεύθερος πειρασμῶν. Ἀλλὰ τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος δὲν διαδραματίζει ἐν τῷ βίῳ τὸ μέρος ἐκεῖνο, ὅπερ προσνέμουσιν αὐτῷ ἠθικοὶ ἀσπαζόμενοι τὴν κατὰ Κάντιον ἀγωγὴν ἐν εὐσεβείᾳ προβαίνουσα μέχρι ἀσκητισμοῦ (pietistic training). Ὁ βίος δὲν εἶναι ἀδιάλειπτος τῶν ἡμετέρων κλίσεων, ὁρμῶν ἢ ὀρέξεων σύγκρουσις πρὸς τὴν τοῦ καθήκοντος συναίσθησιν. Ἐὰν δ' οὕτως εἶχε, ταχέως θὰ κατεφθέρετο. Οἱ ἄνθρωποι δὲν πράττουσι πάντα ἐκ συναίσθηματος τοῦ καθήκοντος, ἢ διότι συναισθάνονται ὅτι ὀφείλουσιν. Παιδεύονται πρὸς ἀρετὴν καὶ πράττουσιν εἴτα καθ' ἑξῆς. Ἐνθα

¹) Data of Ethics, σελ. 128. Πρ6. Ἀριστοτέλην, Ἠθικὰ Νικομ. 1099a, 17 κέ. «Πρὸς τοῖς εἰρημένοις γὰρ οὐδ' ἔστιν ἀγαθός ἔ μὴ χαίρων ταῖς καλαῖς πράξεσιν· οὔτε γὰρ δίκαιον οὐδεὶς ἂν εἴποι τὸν μὴ χείροντα τῷ δικαιοπραγεῖν, οὐτ' ἐλευθέριον τὸν μὴ χαίροντα ταῖς ἐλευθερίαις πράξεσιν».

ἡ ἀγωγή, εἶναι τελεία, ἐκεῖ ὁ χαρακτήρ εἶναι μεμορφωμένος καὶ τοῦ χαρακτήρος ἐπακολούθημα εἶναι αἱ πράξεις. Αἱ συγκρούσεις, ἃς ὁ Κάντιος θεωρεῖ ὡς αὐτὴν τὴν οὐσίαν τοῦ χαρακτήρος, εἶναι σπάνια ἐν ὕψει ἠθικῶ βίῃ. Ἄνθρωπος δ' ἀγαθὸς δὲν ἔχει ἀνάγκην, ὅταν πράττει, νὰ ἐπικαληθῆται τὴν ἐνδοθεν ἀστυνομικὴν δύναμιν. Ἐφῆσις πρὸς τὸ κῆρος καὶ τὴν ἐξουσίαν δὲν εἶναι πάντοτε ἐνταῦθα ἀναγκαῖα. Ἀντὶ δὲ τοῦ «ὀφείλεις» ἀντικαθίσταται τὸ «βούλομαι», καὶ τοῦ νόμου τὸ κράτος ὑποχωρεῖ εἰς τὸ κράτος τῆς ἀγάπης¹⁾.

Πολλοὶ ἄνθρωποι πλάττουσι ἰδεώδη διαγωγῆς, τ. ἔ. ἀνυψοῦνται εἰς γενικὰς ἀρχὰς τεινούσας νὰ προσποιήσωσιν ἐνότητα εἰς τὸν βίον αὐτῶν. Τὸ ἰδεώδες ὁμοιάζει πρὸς τὴν σημαίαν, ἣτις προηγείται τοῦ στρατοῦ ἐν τῇ μάχῃ. Ἐνεκα δὲ πολλῶν λόγων δυνατὸν τοῦτο νὰ κολουθῆται, ἕνεκα ἀγάπης, συναισθήματος τοῦ καθήκοντος ἢ δυνάμεως τῆς ἕξεως. Πρὸς τὸ ἰδεώδες τοῦτο παραβάλλω τὰς ἐμὰς πράξεις καὶ δύνάμεις νὰ συναισθάνωμαι ἐμαυτὸν ὑπόχρεων ὁμολόγως πρὸς αὐτὸ νὰ ἐπιτελῶ τάχτας ἢ δύνάμεις νὰ ποιῶ αὐτὰς ἐξ ἀγάπης. Πολλάκις δὲ εἶναι χρεῖα σειρᾶς συλλογισμῶν, ὅπως ἀνακαλύψω τὰς πράξεις τὰς εἰς τὴν πραγματώσειν τοῦ ἐμοῦ ἰδεώδους ἀναγκαῖας.

12. Ἡ ἱστορικὴ ἐκδοχὴ καὶ ἡ ἠθικότης. — Ἐν τέλει θέλω νὰ ἐξετάσω ἐνστασιν πολλάκις προφερομένην κατὰ τῆς ἱστορικῆς ἐκδοχῆς τῆς συνειδήσεως ὑπὸ τῶν εἰς τὴν ἠθικὴν δύναμιν ἀποδιδόντων γενεσιν ὑπερφυῆ. Διατείνονται οὗτοι ὅτι ἡ ἄρνησις τοῦ ὑπερφυοῦς χαρακτήρος τῆς συνειδήσεως ἀφαιρεῖ ἀπὸ ταύτης τὴν ἱερότητα καὶ τὸ κῆρος: Ὅταν γινώσκωμεν τὸ ὅτι καὶ τὸ πῶς πράγμα τι ἐγεννήθη, τείνομεν νὰ πολέσωμεν τὸν πρὸς αὐτὸ σεβασμόν. Ἡ γνῶσις ὅτι ἡ συνείδησις δὲν εἶναι θεογενής,

1) Πρὸς βλ. Σπένσερον, Inductions, σελ. 338. Münsterberg, Ursprung der Sittlichkeit, τὸ τελευταῖον κεφάλαιον. Wundt, Ethik,⁴ τμῆμα III, σελ. 95. «Ἐνῶ ἠθικός τις νόμος ἀπαιτῶν νὰ πράττηται τὸ ἀγαθὸν ἄνευ κλίσεως, τ. ἔ. ἄνευ ἐλατηρίων, ἀξιοὶ πλείονα τῶν δυναμένων νὰ πραχθῶσι, τὸ γνήσιον τὸνναντίον γνῶρισμα τοῦ ὀρίμου χαρακτηρὸς εἶναι ὅτι ἐπιτελεῖ τὴν ἠθικὴν πράξιν ἀδουλεύτως, ἐκ καθαρᾶς κλίσεως».